

NAJNOVIJA ISTRAŽIVANJA RANOKRŠĆANSKIH “CRKVENIH SKLOPOVA” KVARNERA: NA RAZMEĐI ARHITEKTURE I TERITORIJA

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790350.18>

Kvarnersko otočje današnjeg Hrvatskog primorja jedna je od neizostavnih poveznica jadranske plovne rute koja je spajala Italiju s Dalmacijom, sa zaleđem, odnosno Norikom i Panonijom. Istraživanja vođena na ovom području posljednjih godina ukazuju na iznimno bogatstvo ranokršćanskih zdanja koja nastaju i razvijaju se upravo zahvaljujući ovom ključnom položaju na pomorskom putu. Navedena crkvena zdanja i sklopovi vezani uz pomorske pravce nalaze se u žarištu znanstvenog istraživačkog programa *Otočno redovništvo na Kvarneru od 5. do 11. st.*, započetog 2010. godine.

Prvih pet godina navedenog programa bilo je posvećeno popisivanju i sustavnom dokumentiranju postojećih stanja, kako ranokršćanskih crkava, tako i njihove okoline, okoliša i topografskog položaja. Tako smo zahvaljujući sustavnom pregledu otkrili i prepoznali neke nove ranokršćanske lokalitete, kao što su Sveti Petar kod Ilovika ili Lukovac kod otoka Raba, dok smo na drugim mjestima mogli ukazati na potpuno drugačiji kontekst nastanka određenih crkava, kao što je to slučaj s primjerice Mirinama na otoku Krku ili s Martinšćicom na otoku Cresu.

Rezultati ove prve faze istraživačkog programa, koje ovim putem predstavljamo, ukazali su na veliko bogatstvo i raznolikost ranokršćanskih crkava na kvarnerskom području. Njihovo preispitivanje otvorilo je pitanje ne samo datacije njihova nastanka, već i svih faza korištenja. Prilike i razlozi zbog kojih kvarnerski crkveni sklopovi i neke crkve nastaju, njihova funkcija i promjena funkcijâ su također jedan od glavnih problema koji su u samom srcu naših preispitivanja.

Ključne riječi: *crkveni sklop, samostan, dijeceza, parrochia, kršćanski krajolik, kasna antika, rano kršćanstvo, Kvarner, arheologija, topografija, arhitektura*

UVOD

Sakralna geografija kvarnerskog otočja jedna je od glavnih tema naših znanstvenih istraživanja,¹ koja je tako znatno obogaćena kako studijom do sada nepoznatih ili neobjavljenih spomenika i građevnih sklopova, tako i putem izučavanja konteksta u kojem se dotični crkveni sklopovi javljaju, misleći ovdje prvenstveno na njihovo mjesto u odnosu na sustav i administrativni teritorij kojima pripadaju te, nadalje, na njihov međuodnos s pomorskim putevima i ponekad antičkim lokalitetima koji im prethode i u čijem se sklopu ponekad javljaju. Novi sakupljeni podaci određuju

¹ Istraživanja obuhvaćaju istraživački program započet 2010. g. i posvećen “crkvenim i redovničkim sklopovima” otočja smještenima van gradskih sredina (Čaušević-Bully – Bully 2011, 2013 i 2015), zatim sustavna istraživanja lokaliteta Mirine – *Fulfinum* koja su u tijeku od 2006. g. (Čaušević-Bully 2014; Čaušević-Bully – Bully 2015a; Čaušević-Bully – Valent 2015) te doktorski rad M. Čaušević-Bully obranjen 2013. g. U okviru navedenog programa arheološki smo obradili desetak sakralnih lokaliteta i to putem izrade osnovne arheološke dokumentacije tlocrta i presjeka, odnosno crteža elevacija, zatim geofizičkih istraživanja te, u nekim slučajevima, sondiranja i arheoloških iskopavanja većeg obima.

ju daljnju orijentaciju samih istraživanja kojima nužno započinjemo od studije pojedinačnih spomenika i sklopova kojima pripadaju do krajolika u kojeg se upisuju. Ovim člankom uputit ćemo na glavne rezultate navedenih istraživanja usredotočene na spomenike koji se mogu sa sigurnošću datirati u razdoblje 5. i 6. st.

Tako je uz neizostavnu tradicionalnu arhitektonsku i arheološku analizu spomenika, kako onih sačuvanih u elevaciji, tako i onih pronađenih putem arheoloških iskopavanja, jedan od ciljeva našeg istraživačkog rada upisati novostečene spoznaje o “crkvenim sklopovima” iz razdoblja kasne antike u općenitije preispitivanje o njihovoj morfogenezi te o njihovoj ulozi u kontroli zaposjedanja teritorija u okviru specifičnog otočnog konteksta, pa time nužno i interakcije otočnog prostora s kontinentom.

U okviru navedenih preispitivanja iscertava se i zasebno pitanje crkvene organizacije regije, odnosno inventivnog i originalnog načina upravljanja njenim teritorijalnim razvojem smještenim na razmeđu antičkog nasljeđa i maritimnog karaktera ovoga prostora.

Ti “crkveni sklopovi”, koji se definiraju prisustvom barem jedne crkvene građevine i barem jedne ili više pripadajućih zgrada, sudjeluju u izgradnji tzv. sakralne geografije otočja, navode nas na pitanje njihovog statusa od kasnoantičkih vila, u čijem se sklopu nalazi patrimonijalna crkva, preko protobizantskih utvrda s “oratorijima”, kasnoantičkih naselja sa zavjetnim kapelama, prezbiteralnih i krstioničkih sklopova proto-parohijalnog tipa, aristokratskih rezidencija s kapelama i obiteljskih mauzoleja do samostana.

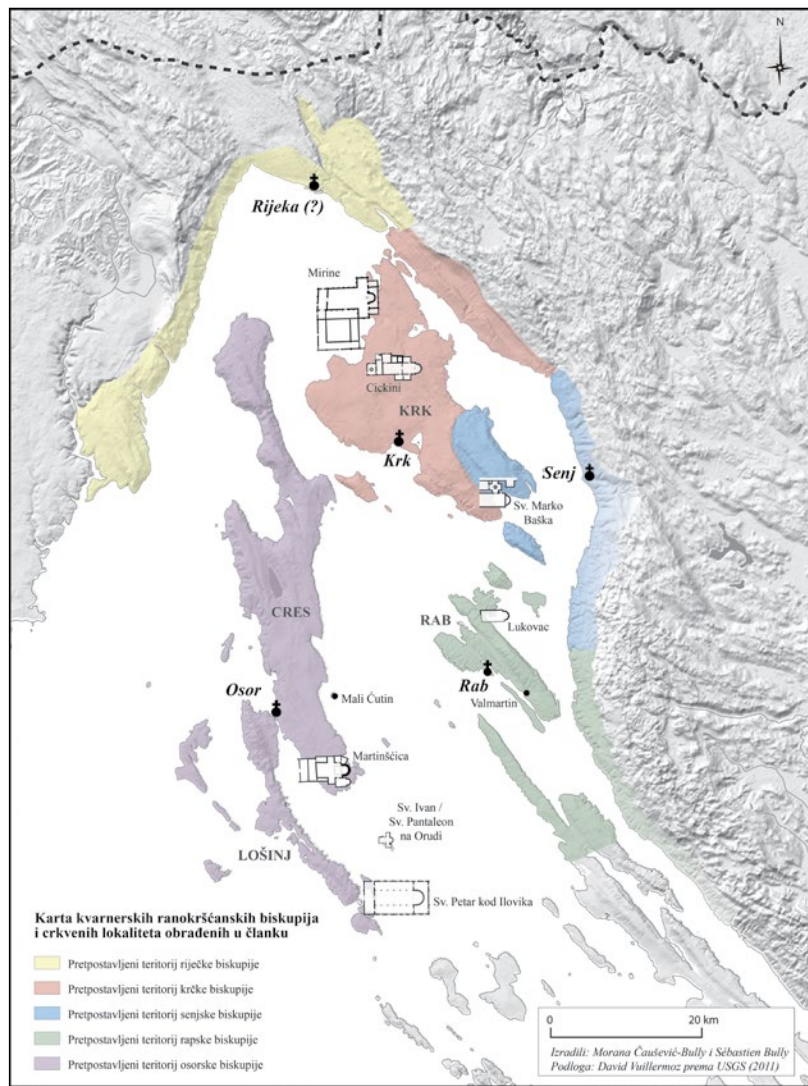
Ovdje se može postaviti i pitanje moguće prenamjene funkcije tih sklopova, kao primjerice transformacije vile u samostan, ili pak prijenosa upravljanja martirijских grobišnih bazilika na samostanske zajednice u određenom trenutku. Poteškoće u iščitavanju namjene sklopova tim su teže uzmemo li u obzir pomanjkanje točne definicije termina “samostana”, obzirom na to da se za tako rano razdoblje taj izraz koristi za opisivanje raznih arhitektonskih zbilja, vjerskih praksi i različitih statusa, ovisno o mjestu, regiji i dataciji izvora.

No, bez obzira na funkciju naših “crkvenih sklopova”, oni su očito imali značajnu ulogu i u širenju kršćanstva u dotičnoj regiji, što je razvidno upravo i iz sakralne geografije i intenziteta gradnje u kasnoantičkom razdoblju. Podsjetimo da dosadašnja datacija biskupskih sklopova na Kvarneru upućuje na relativno kasnu kristijanizaciju prostora, posebice u usporedbi s drugim bliskim regijama, kao što su one u Italiji. Bitno je napomenuti kako je potrebno uzeti u obzir, ne toliko specifičnost regije koja se očituje pomanjkanjem ranih izvora i posebice onih koji bi svjedočili o postojanju mučenika i kršćanskih zajednica ranijih od Velikog crkvenog mira, kao što je to slučaj u Poreču u Istri ili pak u Saloni u Dalmaciji, nego više stanje istraživanja, često starih ili djelomičnih, gdje moramo sa zadržkom uzeti datacijske kriterije i metode. Nadalje, karta rasprostiranja episkopalnih bazilika, nadopunjena podacima iz pisanih izvora, jasno ukazuje na činjenicu da tijekom kasne antike nisu svi antički municipalni centri u jednom trenutku postali i biskupski centri (Sl. 1).

Četiri biskupije su potvrđene u Senju, Rabu, Krku i Osoru, dok je postojanje pete biskupije u Rijeci, antičkoj Tarsatici, rezultat novih pretpostavki,² baziranih na rezultatima zaštitnih istraživanja provedenih ispod današnje riječke crkve Uznesenja Marijina.³ Na području navedenih

² Čaušević-Bully 2013; Turković – Basić 2013.

³ Istraživanja pod vodstvom J. Višnjica, Hrvatski restauratorski zavod, 2009. g. (izvještaj pohranjen u Konzervatorskom zavodu Ministarstva kulture u Rijeci).

Sl. 1 Karta Kvarnera s naznačenom teritorijalnom distribucijom ranokršćanskih biskupija i crkvenih lokaliteta obrađenih u članku (izradila: M. Čaušević-Bully, podloga: D. Vuillemoz)

dijeceza u kasnoantičkom se razdoblju ovdje nalazilo sveukupno 76 ranokršćanskih zdanja, koliko ih je do sada popisano.⁴

Biskupija u Senju (ant. *Senia*) potvrđena je početkom 5. st. pismom pape Inocenta I. (401. – 417.), gdje nailazimo na spomen biskupa Lovre; još je jedan senjski biskup, Maximinus, spomenut 451. g. prilikom Kalcedonskog koncila. Rapska je biskupija (ant. *Arba*) potvrđena u izvorima tek 530. g. prilikom Koncila održanog u Saloni, gdje je spomenut biskup Ticianus, no arheološka istraživanja, kako ona starija, tako i novija, dokazuju da je prva sakralna građevina izgrađena prije toga datuma, vjerojatno tijekom 5. st. Krčka (ant. *Curicum*) i osorska (ant. *Absortium*) biskupija prvi su put spomenute tek na koncilu održanom u Gradu 579. g., no u oba su slučaja arheološka istraži-

⁴ Čaušević-Bully 2012.

vanja, koliko god nedovršena i polovična bila, dokazala postojanje struktura zasigurno ranijih od 6. st.⁵ Slučaj Rijeke (ant. *Tarsatica*) nešto je drugačiji, obzirom da za nju ne postoji izvor koji bi mogao potvrditi postojanje biskupije u kasnoj antici. No, navedena arheološka istraživanja pod vodstvom J. Višnjica jasno su ukazala na postojanje ranokršćanske bazilike ispod današnje crkve Uznesenja Marijina. Uzmemo li u obzir da je *Tarsatica* u kasnoj antici igrala ulogu regionalnoga glavnoga grada tarsatičke Liburnije Anonima iz Ravenne (*Cosmografia*, IV, 22), smatramo da nije nemoguće pretpostaviti da se ovdje zaista radi o nalazu bazilike biskupskog sklopa.

Postojanje većine biskupija na otocima upućuje na značenje koje su otoci imali u kasnoj antici. Smatramo da bi upravo ova tzv. "geografija biskupijâ" mogla upućivati na moguće tadašnje realno stanje napuštanja, transfera ili barem osiromašenja nekih glavnih gradova municipalnih centara, što je zasigurno povlačilo za sobom i preseljenje stanovništva te izmjenu statusa određenih gradova.

ZEMLJOPISNI I POVIJESNI OKVIR

Kvarnerska regija podrazumijeva otočni i priobalni prostor Hrvatskog primorja smještenog u podnožju Ćićarije i Učke sa zapadne, istarske strane, te onog podno strmih padina Velike i Male Kapele, te Velebita sa sjeveroistočne strane. Dvije tako definirane obalne linije susreću se u dnu kvarnerskog zaljeva gdje se smjestio grad Rijeka. Kvarnersko otočje obuhvaća otoke Krk, Cres, Lošinj i Rab te čitav niz otočića koji im gravitiraju.

Kvarner je u prošlosti činio sastavni dio "povijesne Dalmacije", odnosno prostora antičke provincije Dalmacije. Kvarner je, kao granična regija provincije, pripao Skradinskom konventu (*Conventus Scardonitanus*) u trenutku osnutka provincije za vrijeme Augusta, te zatim globalno (sjevernoj) Liburniji. Budući marginalna, ova je regija od samih početaka njenog uključivanja u prostor provincije Dalmacije uživala zaseban tretman, kao što je primjerice dodjela određenih privilegija kao što je *ius italicum*, pa sve do razdoblja kasne antike. Tako je, od trenutka kada je u 3. st. osnovan obrambeni sustav Italije, *Claustra Alpium Iuliarum*, čiji jugoistočni krak započinje upravo u Rijeci, odnosno antičkoj Tarsatici,⁶ sjeverni dio Liburnije prerastao u obrambenu pograničnu regiju, kojoj su uske veze s Italijom pružile određen privilegirani status. A prema kasnijim izvorima, kao što je Anonim iz Ravenne (*Cosmografia*, IV, 22),⁷ koji prema svemu sudeći koristi kao izvor administrativne tekstove ostrogotske Italije, čini se da se "Tarsatička Liburnija", *Liburnia Tarsaticensis*, održala i nakon napuštanja *Claustra*, koje se smješta prema već tradicionalnoj dataciji u početak 5. st. Ova bi vrlo moguća administrativna jedinica, inače često zanemarivana u općoj historiografiji, odgovarala toj zasebnoj situaciji ovog dijela Dalmacije još u 6. st., kojoj je *Tarsatica* očito postala regionalnim glavnim gradom. Do istog se zaključka može doći i za naredno razdoblje Justinijanove rekonkviste druge četvrtine 6. st. Inače se smatra, posebice s arheološkog gledišta, da ovo razdoblje nosi sa sobom znatne preinake, vidljive kroz novi monumentalni krajolik koji nastaje neposredno nakon osnutka maritimnog limesa izgradnjom niza pomorskih utvrda, ali i kroz nove arhitektonske izričaje kršćanskih zdanja. No, analiza dostupnih izvora, prvenstveno onih arheoloških, upućuje na mogućnost znatno kompleksnijeg razvoja dotičnog monumental-

⁵ Istraživanja A. Mohorovičića i B. Fučića; za iscrpni popis literature vidi: Čaušević 2003.

⁶ O istraživanjima *principia* u Rijeci cf. Radić-Štivić – Bekić 2009.

⁷ Ostrogotska uprava Italijom predstavlja *terminus ante quem non* za dataciju gotskog izvora kojeg koristi Anonim za opis Liburnije. Međutim, datacija same Kozmografije Anonima iz Ravenne ostaje upitna, te se može tek okvirno smjestiti u razdoblje od druge pol. 6. st. do 8. st. (vidi: Čače 2003, 16).

nog krajolika i sakralne arhitekture, koja za sada na žalost ne može biti iscrpna zbog pomanjkanja sustavnih i temeljitih istraživanja koja bi pridonijela utvrđivanju specifičnosti proto-bizantske kulture na ovom dijelu Jadrana.⁸ U zaključku možemo reći da je za sada još uvijek teško opredijeliti se predstavlja li ovo razdoblje istinski produžetak kasne antike, ili suprotno tome, radi li se o prvom prijelomnom trenutku kojeg možemo smatrati uvodnim u razdoblje ranog srednjeg vijeka.

OTOČNI “PREZBITERALNI SKLOPOVI“

Kako bismo bolje shvatili organizaciju crkvenog upravljanja ovom otočnom regijom, uz katedralne sklopove, koje nećemo obraditi u ovom članku, treba svakako uzeti u obzir i vangradske crkvene sklopove kod kojih je ustanovljeno postojanje krstionice. Oni nas upućuju na promišljanja o mogućem postojanju ranih tzv. “ruralnih *parrochiae*”, odnosno “župa”.

Dva su takva sklopa do sada otkrivena na otoku Krku, čiji je prostoru u antici bio podijeljan između dvije zajednice, svaka sa svojim urbanim centrom, civitas *Curicum* (Krk) i civitas *Fulfinum* (Omišalj). U kasnoj je antici teritorij ovog potonjeg najvjerojatnije bio uključen u krčku dijecezu. Razlog tome je zasigurno njegovo postepeno opadanje te konačno napuštanje najkasnije u 7. st.,⁹ gdje je jedno od glavnih pitanja na koje treba naći odgovor, na što ćemo se vratiti u nastavku članka, funkcija njegovog ranokršćanskog sklopa izgrađenog u 5. st.

I upravo su na teritoriju civita Fulfina dugogodišnja arheološka istraživanja, vršena na lokalitetu Cickini, iznjedrila crkveni kompleks datiran u 6. st. kojeg tvori crkva te niz pomoćnih prostorija i zgrada s krstionicom.¹⁰ Crkva je u prvoj, ranokršćanskoj fazi, jednobrodnog tlocrta s transeptom čije se začelje završava polukružnom apsidom poligonalnog vanjskog plašta, dok su joj dvije pomoćne prostorije nadodane na krakove transepta. Ovakav tlocrt ukazuje na izravne veze sa sjevernom Italijom te se može usporediti sa tršćanskom crkvom Madonna del Mare.¹¹ Krstionica se smjestila u pročelju crkve kao pomoćna prostorija prislonjena fasadi, u širini broda crkve. Krstionički je zdenac izgrađen u sredini prostorije, kako se čini iznad razine podnice s naglašenim ivičnjakom, te se time datira u 6. st.¹² Sjeverno od crkve nalazi se čitav niz prostorija čije je istraživanje trenutno u tijeku. Iako se nalazi relativno blizu moru, na oko 2 km udaljenosti od obale, čini se da je ovaj sklop prije vezan uz glavnu kopnenu otočnu prometnicu koja je povezivala *Fulfinum* i *Curicum*. Već prema samom izboru njegova smještaja možemo pretpostaviti da je vjerojatno imao važnu ulogu u organizaciji *cura animarum* pučanstva koje je živjelo u ovom dijelu otoka, termin koji koristimo umjesto “mreže župa”, obzirom da nam nedostaju izvori koji bi o tome mogli jasno svjedočiti.¹³ Međutim, još uvijek nije poznato koja i kakva je crkvena zajednica bila nadležna u ovom slučaju: radi li se primjerice o kleru na čijem je čelu *presbyteros* ili *chorepiscopos*¹⁴ u funkciji predstavnika biskupskog autoriteta, ili pak o redovničkoj zajednici? Dodajmo ovdje još

⁸ Ovdje valja spomenuti radove povijesničara kao što su G. Ostrogorski (2002), I. Goldstein (1998) i D. Preradović (2011), kao i one arheološke, primjerice Ž. Tomičića (1998).

⁹ Čaušević-Bully – Valent 2015.

¹⁰ Istraživanja vodi kolega R. Starac iz Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci (v. jednu od cjelovitijih objava s početka istraživanja kod Starac 2004).

¹¹ Tlocrt crkve Madonna del Mare može se vidjeti kod Cuscito 2003, 41.

¹² Za tipologiju krstionica i krsnih zdenaca vidi kod Chevalier 1995, 159–180.

¹³ U pomanjkanju iscrpne studije o ishodištu seoskih župa na Kvarneru, pa i šire na prostoru Hrvatske, možemo se osloniti na takve studije objavljene za prostor Italije (Pergola 1999) ili Francuske (Delaplace 2005).

¹⁴ O postojanju i ulozi *presbytera* u kasnoj antici v. Flocchi Nicolai – Gelichi 2001.

i to da postojanje krstionice ne upućuje nužno na službenu (pa i javnu) crkvenu gradnju, već se ona može nalaziti i u sklopu privatne gradnje u vlasništvu nekog nama nepoznatog kasnoantičkog veleposjednika.¹⁵ Tek pretpostavka o postojanju moguće redovničke zajednice jasno ukazuje na poteškoće koje imamo pri prepoznavanju tog tipa sklopa u razdoblju kasne antike zbog trenutnog vrlo manjkavog stanja istraženosti i potpunog pomanjkanja pisanih izvora. Kao što će se vidjeti i u daljnjem tekstu, pitanje interpretacije samostanske funkcije bit će postavljeno i za druge lokalitete.

Drugi crkveni lokalitet u čijem se sklopu nalazi krstionica na otoku Krku nalazi se u Baški, ispod današnje kapelice Sv. Marka.¹⁶ Ovdje su arheološka istraživanja pod vodstvom N. Jakšića ukazala na postojanje dvojne crkve, između kojih se smjestio baptisterij križnog tlocrta. Sjeverna crkva tek je naslućena zahvaljujući njenom mogućem južnom perimetralnom zidu i ostacima južnog kraka transepta, dok je južna crkva, otkrivena prilikom istraživanja kolege L. Bekića, nastala od ranije antičke građevine pravokutnog tlocrta kojoj je kasnije nadodana plitka apsida. Krstionica tlocrta u obliku grčkog križa jednakih krakova bogato je ukrašena mozaicima, a na sjecištu krakova križa nalazi se isto tako križna piscina s kružnim bazenom. Čitav se sklop okvirno datira u 5. st. te se pretpostavlja da je bio u funkciji sve do u 6. st. Kako se crkveni sklop smješta u okvire ranijeg antičkog zdanja, maritimne vile ili naselja, koji je zasigurno pripadao ageru obližnjeg priobalnog grada *Senie*, moguće je pretpostaviti da je spomenuti crkveni sklop pripadao senjskoj biskupiji te igrao ulogu "pomoćne" biskupije za otočni prostor dijeceze. Zasigurno je pučanstvo, koje je moglo biti brojno radi vrlo plodnog tla obližnje Bašćanske drage, iziskivalo stalno prisustvo predstavnika dijecezanskog biskupa, *presbytera* ili *diaconusa*,¹⁷ kako bi se izbjegao problem ponekad vrlo teške pomorske veze između Senja i Baške, udaljenih desetak kilometara. Podsjetimo da upravo na ovom mjestu senjska bura, koja može biti vrlo jaka kako zimi, tako i ljeti, doseže svoje vrhunce. Crkvenom sklopu Svetog Marka u Baški mogu se naći paralele na drugim mjestima sličnih zemljopisnih karakteristika, kao primjerice na Korzici, gdje se upravo zbog poteškoća u pomorskim komunikacijama javljaju ruralne biskupije, što je potvrđeno u ovom slučaju čak i u pisanim izvorima.¹⁸

POMORSKI "CRKVENI SKLOPOVI" NESIGURNOG STATUSA

"Crkveni sklopovi" koje možemo definirati kao pomorske mogu se okarakterizirati velikim dimenzijama i izravnom vezom s glavnim pomorskim putevima istočne obale Jadrana.¹⁹ No, čini se da sama kategorija nema uzročno-posljedične veze s određenim statusom tih sklopova, koji su nam uglavnom nepoznati. Međutim, uzmemo li u obzir sve dostupne podatke, kao što su to tlocrtne i općenito arhitektonske karakteristike crkve, liturgijski namještaj i uređenje, te način na koji se crkva artikulira s istovremenim okolnim građevinama, možemo iznijeti neke pretpostavke o određenim funkcijama navedenih sklopova.

¹⁵ Za ova se pitanja možemo osloniti na studiju Y. Codou (2013, 207) za prostor francuske Provanse.

¹⁶ Za otkriće krstionice vidi: Jakšić – Novak 2009; za otkriće južne crkve i nekropole vidi: Bekić – Višnjić 2008; za sintezu oba nalaza vidi: Čaušević-Bully 2012.

¹⁷ Valjalo bi ispitati mogućnost postojanja *chorepiscopa* (= seoski biskup; pomoćni biskup) na prostoru provincije Dalmacije. Za pitanje funkcije *chorepiscoposa* vidi: Brandenburg 1999.

¹⁸ Istria – Pergola 2013.

¹⁹ Kako ih je već definirao Z. Brusić (1993) u svom, već sada legendarnom članku o pomorskim crkvenim sklopovima.

MIRINE

Slučaj ranokršćanske crkve na Mirinama u Omišlju na otoku Krku posebno je složen. Crkva se smješta na skutovima rimskog municipija Fulfina osnovanog u 1. st. po. Kr., najkasnije sredinom 5. st., u trenutku u kojem grad, iako još uvijek naseljen, opada, da bi bio u potpunosti napušten tijekom 7. stoljeća (Sl. 2).²⁰

Sl. 2 Zračna snimka "crkvenog sklopa" na Mirinama (lokalitet Fulfinum – Mirine, Omišalj, otok Krk) (slikao Kaducej d. o. o. u okviru sustavnih istraživanja pod vodstvom M. Čaušević-Bully i S. Bully)

Mirine su izgrađene na sjeverozapadnom rubu nekropole gdje su najraniji ukopi iz grobnica na svod datirani metodom ¹⁴C u kraj 3. i u 4. st.²¹ U sklopu nekropole nedavno su istražena i dva mauzoleja²² iz razdoblja kasne antike, što je potvrđeno kako ¹⁴C analizom,²³ tako i tipologijom grobova i grobnim prilozima. Prva grobna komora mauzoleja II.1, dimenzija 4,6 x 6 m i opće orijentacije sjeveroistok-jugozapad, odnosno okomito na orijentaciju crkve, datirana je u početak 5. st. Oba njegova perimetralna zida posjeduju niz masivnih kontrafora koji su vjerojatno služili podržavanju svodne konstrukcije. Mauzolej je povećan u drugoj fazi dodavanjem nove komore smještene u produžetku jugozapadne fasade, neznatno većih dimenzija (5,5 x 5,6 m), lošije građene i bez kontrafora te vjerojatno pokrivene jednostavnom krovnom konstrukcijom. Sudeći prema ukopima, radi se zasigurno o obiteljskom mauzoleju.²⁴ Drugi otkriveni mauzolej (II.3) pravokutnog tlocrta (4,86 x 9 m), nalazi se između crkve i prvog mauzoleja te je identične orijentacije

²⁰ Čaušević-Bully – Valent 2015.

²¹ Obelić *et al.* 2011, 401–402.

²² Čaušević-Bully 2014; Čaušević-Bully – Bully 2015b.

²³ Analizu je izradio laboratorij Beta Analytics iz Miamija (Beta – 454019; Beta – 454020).

²⁴ Ukupno deset osoba oba spola i svih dobnih skupina otkriveni su u obje grobne komore mauzoleja II.1.

kao i crkva (sjeverozapad-jugoistok). Unutrašnjost mauzoleja, s gotovo u potpunosti sačuvanom originalnom podnicom, služila je možda privilegiranom ukopu smještenom u sarkofagu, od kojeg je preostao samo poklopac izrađen od antičkog stupa presječenog na pola po duljini. Jedan dječji ukop u amfori nalazi se van mauzoleja, prislonjen uz njegov sjeveroistočni zid. Način gradnje oba mauzoleja (*opus incertum*), te posebice prve faze mauzoleja II.1 s kontraforima, jednak je načinu gradnje ranokršćanske crkve Mirine.

Crkva je orijentirana kao i mauzolej II.3, s pročeljem na sjeverozapadu i začeljem na jugoistoku. Tlocrtno odgovara jednobrodnoj crkvi ravnog začelja s niskim transeptom (35 x 11,85 m), te se time može povezati s bliskom arhitekturom sjeverne Italije, onom koju nalazimo kod crkve Svetog Križa u Ravenni izgrađene oko 425. g.²⁵ ili pak Svete Marije u Gradu.²⁶ Pravokutnom svetištu crkve su s obje bočne strane dodani aneksi. Svetište je definirano slobodnostojećom klupom te je naglašeno povišenim podijem i oltarnom pregradom. U središtu tako određenog prostora nalazi se oltarni grob križnog oblika kojem se moglo pristupiti sa sjeverozapadne strane pomoću nekoliko stuba. Nažalost, ništa nam nije poznato o relikvijama koje su se ovdje očito čuvale. U pročelju broda crkve nalazi se vestibul, u čijem je jugoistočnom produžetku izgrađena kula. Jugoistočnoj strani broda, onoj okrenutoj prema moru, u istoj je fazi dodan i trijem. Spomenutom je trijemu nadodan i atrij u sljedećoj fazi, koja vremenski nije udaljena od prve faze izgradnje crkve, odnosno vjerojatno najkasnije tijekom 6. stoljeća, ako nam je suditi prema rezultatima ¹⁴C analiza obavljenima na ukopima iz grobnica smještenih u porticima atrija.²⁷

Iako smještena na rubu kasnoantičke nekropole, i unatoč postojanju nekoliko privilegiranih ukopa u samom vestibulu, crkvu ne bismo mogli okarakterizirati isključivo kao crkvu grobišne funkcije. Smatramo da prisustvo atrija smještenog između crkve i obale upućuje jasno i na drugu funkciju, vezanu uz prihvat putnika namjernika privučenih prisustvom luke i čitavog kasnoantičkog sklopa izgrađenog u vezi s crkvom, koja dodatno pridonosi vrijednosti mjesta prisustvom vrijednih relikvija smještenih u svetištu crkve dimenzija puno znatnijih od same važnosti umirućeg grada. Arheološka istraživanja započeta 2015. g. na lokalitetu smještenom oko 150 m od crkve u smjeru sjeverozapada upućuju na postojanje znatnog kasnoantičkog kompleksa gospodarske (preše za ulje, prostor za skladištenje ulja, nalazi vezani uz aktivnosti svakodnevnog života kao ribarenje ili obrada metala) i rezidencijalne funkcije (prostorija s hipokaustom uz morsku obalu).²⁸ No nadasve, istraživanja su iznjedrila i velik broj kasnoantičkog materijala te posebice u 2017. g. izvanredan nalaz ranokršćanskog češlja od bjelokosti ukrašenog s obje strane novozavjetnim scenama.²⁹

Većina keramičkih nalaza, gdje prevladavaju amfore, upućuje na kronološki vrlo ujednačene slojeve koje datiraju korištenje ovog zdanja u razdoblje od kraja 4. st. do sredine 6. st.³⁰ Ovaj je bogati građevni sklop time istovremen s velikom ranokršćanskom crkvom na Mirinama te s obližnjim mauzolejima i nekropolom. Uzevši u obzir sve do sada sakupljene podatke, moguće je pretpostaviti da je ovaj sklop mogao pripadati nekoj crkvenoj zajednici, možda kleru koji se brinuo i o crkvi i

²⁵ Piussi 1978.

²⁶ Cuscito 1995.

²⁷ Obelić *et al.* 2011, 401–402.

²⁸ Čaušević-Bully – Bully 2016; Čaušević-Bully *et al.* 2017; Čaušević-Bully – Bully 2018.

²⁹ Čaušević-Bully – Bully 2018. Analiza bjelokosti metodom ¹⁴C: 321 (81,4%) 410calAD (Lyon-14319(GrM)).

³⁰ Preliminarnu analizu keramičkih nalaza izradili su A. Konestra iz Arheološkog instituta u Zagrebu i A. Saggese, kojima se zahvaljujemo na suradnji. Objava ove studije očekuje se u vrlo skoro vrijeme.

o prihvatu putnika, ili možda i nekoj civilnoj vlasti? Iako je također moguće prisustvo redovničke zajednice, obzirom da je benediktinski samostan Svetog Nikole pokraj Omišlja potvrđen u pisanim izvorima, no tek u 13. st.,³¹ ali nemamo nikakvog opipljivog dokaza da se on nalazio zaista na području Mirina te posebice da crpi korijene u kasnoantičkom razdoblju.

MARTINŠĆICA

“Crkveni sklop” koji se nalazi u uvali Martinšćica na Cresu blizak je onom otkrivenom na položaju Cickini kod Malinske na otoku Krku. Razdvaja ih samo činjenica da je prva izgrađena uz more, dok je potonja, kako smo to već objasnili, izgrađena dalje od mora, u uskoj vezi s kopnom otočnom prometnicom. Crkva u Martinšćici nalazi se na poluotoku Punta Križa, koji je u antičko vrijeme zasigurno pripadao ageru grada Osora (*Apsorus*), a u kasnoj antici osorskoj dijecezi. Uvala u kojoj se smješta ovo crkveno zdanje nalazi se uz plovni kanal kojim se plovilo uz otoke Cres i Lošinj, na putu za Kvarnerić, plominski, pa riječki zaljev (Sl. 3).

Sl. 3 Zračna snimka crkve u uvali Martinšćica na Punta Križi, otok Cres po dovršetku istraživanja 2017. g. (slikao M. Vuković u okviru sustavnih istraživanja pod vodstvom M. Čaušević-Bully i S. Bully)

Rezultati arheoloških istraživanja započelih 2015. g. i rezultati studije elevacija crkve jasno ukazuju da se radi o velikoj jednobrodnoj crkvi dimenzija 25,50 x 17,10 m, s vestibulom, niskim transeptom te velikom polukružnom istaknutom apsidom u začelju.³² Iskopavanje u interijeru apside dokazalo je postojanje velike polukružne klupe za svećenstvo izgrađene uz njen unutarnji plašt; u središtu polukružne klupe mogu se naslutiti slabi tragovi katedre. Pomnom analizom negativna u žbuci, zidanih ostataka i tragova struktura dokazano je postojanje povišenog svetišta koje se

³¹ Fučić 1998, 153; Poljanec – Kuštović 2011.

³² Čaušević-Bully – Bully 2013, 175–177.

od apside razvijalo prema brodu crkve. Svetištu se prilazilo kroz tri otvora u oltarnoj pregradi. U središtu povišenog svetišta nalazi se jama nepravilnog oblika koja bi mogla biti loše sačuvan ostatak oltarnog groba koji se nalazio ispod danas potpuno nestalog oltara. Ulomci mramorne oplata koji su u jami nađeni upućuju na to da je oltarni grob bio bogato ukrašen mramorom. Uz crkvu su otkrivene i dvije sakristije nadograđene na sjevernom boku crkve u kasnijoj fazi. U prvoj se sakristiji, koja se smjestila na spoju transepta i crkve, sačuvala podnica od geometrijskog mozaika, a u sjevernom zidu sakristije još uvijek se nalazi odvodni kanal za vodu, izgrađen istovremeno sa zidom. Istraživanje sakristije iznjedrilo je i nalaz ulomka mramorne menze s urezanim monogramom na donjoj strani. Druga sakristija, prema relativnoj kronologiji recentnija od prve, izgrađena je u nastavku prve prema istoku, uz sjeverni plašt apside. U njenom je interijeru također dobro sačuvan pod, ali ovaj put puno slabije kvalitete, izgrađen od jednostavnog sloja žbuke. U podnici, u jugoistočnom uglu prostorije, naslućuje se negativ postolja za umivaonik, vezan uz odvod vode u zidu; još jedan odvod nalazi se u sjeveroistočnom uglu iste prostorije.

Tlocrt oblika grčkog križa, vrlo rijetkog na Kvarneru, podsjeća, primjerice, na crkvu u Hoischhügel bei Maglernu (5. – 6. st.), sjevernu crkvu zapadnog sklopa u Hemmabergu (datiranu u poč. 6. st.)³³ ili na onu iz Oboraca u Hercegovini (datiranu u 5. st. – poč. 6. st.)³⁴ Crkva je tlocrtno najbližija bazilici “B” iz Caričinoga grada (*Iustiniana Prima*) iz Justinijanova razdoblja.³⁵

Tlocrtne karakteristike crkve, način gradnje u tehnici *opus incertum*, kao i navedene tipološke paralele, smještaju izgradnju ove crkve u šire razdoblje od 5. do 6. st. No, ¹⁴C analiza, napravljena na jednom od pokojnika pronađenih u zidanim grobnicama smještenima u zaleđu apside, dala je vremenski raspon od 4. do početka 5. st.³⁶ Ovako rana datacija upućuje na mogućnost ranije datacije grobnica u odnosu na crkvu križnog tlocrta, odnosno na njihovu istovremenost s ranijim zdanjem, čije se postojanje može naslutiti zahvaljujući analizi sjevernog perimetralnog zida i njegovog spoja sa sjevernim transeptom gdje je očito da se ovaj potonji prislanja ranijoj gradnji.

U kasnijim fazama dodani su još i drugi aneksi, kako bočno, tako i u pročelju, vanjski vestibul (egzonarteks) te posebice bočna južna kapela s potkovičastom apsidom, izgrađena na mjestu starijeg aneksa s apsidom.³⁷ Žbuka vanjskog plašta potkovičaste apside posebno je obrađena vodoravnim i uspravnim urezima oponašajući na taj način uredno građen zid od klesanaca. Svetište kapele ograničeno je na prostor apside i povišeno je u odnosu na brod za jednu stubu; ulomak antičkog stupa iskorišten je kao stipes oltara, dok negativni u žbuci pred apsidom upućuju na postojanje oltarne pregrade koja je zatvarala prostor svetišta prema brodu. Prostor između oltarne pregrade i povišenog dijela svetišta u apsidi bio je popločan velikim kamenim blokovima.

Vjerojatno u isto vrijeme kada se gradi kapela s potkovičastom apsidom, južni se krak transepta preinačuje u svojevrsan vestibul s naglašenom grobišnom funkcijom, izgradnjom unaprijed uređenih zidanih grobnica, odnosno *formae*. Iako kronologiju svih kasnijih dodanih prostorija treba tek precizirati, prvi rezultati arheometrijskih datacija, kao što je datacija tehnikom OSL,³⁸ analize

³³ Glaser 1997, 88, 116–118.

³⁴ Chevalier 1995, 335–337, pl. 53.

³⁵ Guyon – Cardi 1984, 1–90.

³⁶ Analiza ¹⁴C na pokojniku IND. 2-T 8.101 dala je sljedeću dataciju: 320 (82%) 410calAD (Lyon-16135(SACA-56272)).

³⁷ Stariji aneks s apsidom nije još istražen; tek je početak apside prepoznat prilikom posljednjih arheoloških istraživanja iz 2017. g.

³⁸ Datacija je izrađena u suradnji s P. Urbanovom iz laboratorija IRAMAT u Bordeaux. Za objavu vidi: Čaušević-Bully *et al.* 2018.

pokretnih nalaza, primjerice bizantskog pečata, blokova skulpture, te prozorskog stakla, ukazuju na postojanje vrlo značajne faze preinake ranokršćanske crkve u razdoblju između 7. i 8. st.

Povrh navedenih novih spoznaja o crkvi u uvali Martinščica, danas isto tako znamo da ona nije izolirana građevina, kako se do sada mislilo, već da je izgrađena na rubu velike maritimne vile iz Ranog Carstva, u kojoj se također mogu naslutiti znatne faze preinake upravo iz razdoblja kasne antike – kao što je adaptacija dijela vile u dvoranu za primanje dodavanjem velike apside. Pitanje se ovdje naravno može postaviti opet o međusobnoj vezi oba zdanja. Karakteristike gradnje i veličina crkve teško da se mogu poistovjetiti s privatnim oratorijem *familije* kasnoantičke vile.³⁹ Njeno dobro stanje ušćuvanosti,⁴⁰ što podrazumijeva duže vremensko održavanje, kao i nadogradnja brojnih aneksa, upućuje na korištenje crkve kroz dugo vremensko razdoblje. Iako je neka, nama nepoznata redovnička zajednica u ranom srednjem vijeku zauzela ovaj lokalitet, što smatramo razvidnim iz većeg broja ćelija koje se uzastopno grade uz crkvu, postavlja se pitanje njenog statusa u razdoblju koje tome prethodi, odnosno u kasnoj antici. Na temelju mnogih sakupljenih podataka, smatramo mogućim da je vila, zajedno s crkvom, mogla pripadati djedovini osorskog biskupa. No, ovaj obrazac, poznat za određene slučajeve diljem Europe zahvaljujući rijetkim pisanim izvorima te, još rjeđe, arheološkim istraživanjima, tek treba dokazati za jadranski prostor.

SVETI PETAR KOD ILOVIKA

Za razliku od Martinščice, postojanje benediktinskog samostana na Svetom Petru, *Sanctus Petrus de Nimbis*, dokazano je u darovnici iz 1071. g. gdje Pag daruje Sveti Petar samostanu Svetog Mihovila na Susku.⁴¹ Od spomenutog samostana danas je sačuvana visoka ograda, preinačena u ogradu mjesnog ilovičkog groblja. Ove su zidine u ranijoj literaturi bile interpretirane kao ostaci nekog bizantskog kastrona iz 6. – 7. st.⁴² Međutim, najnovija istraživanja i analiza elevacija koje smo imali priliku izvesti 2010. g. dokazuju da se ne radi o bizantskoj utvrdi, već o iznimno velikoj ranokršćanskoj bazilici 20 m širokoj i dužine brodova od 32,80 m.⁴³ Bazilika je imala i vestibul, čiji je sjeverni zid dokazan arheološkom sondom, dok nam točan položaj fasade nije poznat – možemo samo pretpostaviti, na temelju analize ritma lezena, da se ona nalazi na oko 6 m od unutarnje fasade brodova, čime dolazimo na sveukupnu duljinu bazilike od 39 m. Prema arhitektonskim osobnostima, ova se bazilika smješta bez poteškoća u početke 5. st., te pripada akvilejskom uplivu. Vanjski su joj zidovi ukrašeni lezenama, dok joj je začelje ravno (Sl. 4).

Unutrašnjost crkve nije bilo moguće istražiti zbog mjesnog groblja koje se danas tamo nalazi, ali za pretpostaviti je da je crkva posjedovala ili samostojeću klupu za svećenstvo, ili pak apsidu upisanu u ravni začeljni zid. Grobišna funkcija potvrđena je slučajnim nalazom sarkofaga saloni-tanskog tipa iz 1959. g., pronađenog u sjeverozapadnom uglu “broda“, te nalazom groba s pokrovom na dvije vode uz vanjski plašt sjevernog perimetralnog zida prilikom arheoloških sondiranja u 2010. g. Dodajmo da je brod crkve bio ukrašen podnicom od višebojnog mozaika.

³⁹ Kao primjer možemo navesti oratorij antičke vile u Lovreškom dolu, na otoku Cresu, čije se dimenzije (8,30 x 6,20 m u prvoj fazi) i jednostavnost gradnje i tlocrta ne mogu usporediti s velikom crkvom u Martinščici (Chevalier 1995, 46–48).

⁴⁰ Trenutno ruševno stanje rezultat je vađenja kamena potrebnog za proizvodnju vapna u novije vrijeme.

⁴¹ Čaušević-Bully – Bully 2012.

⁴² Badurina 1982; Marasović 2009.

⁴³ Čaušević-Bully – Bully 2012.

Sl. 4 Prijedlog 3D rekonstrukcije ranokršćanske crkve otkrivene na otočiću Sveti Petar kod Ilovika
(D. Vuillermoz, prema S. Bully i M. Čaušević-Bully)

Izgradnja bazilike takvih dimenzija vezana je uz postojanje velike pomorske vile, smještene na nekoliko stotinjaka metara od bazilike. Vila je zasigurno pripadala akvilejskoj senatorskoj porodici u Ranom Carstvu, kako to možemo pretpostaviti na temelju nadgrobnog natpisa Gaja Kornelija, akvilejskog kvatuorvira s kraja 1. st. pr. Kr.,⁴⁴ no koja je bila u funkciji i tijekom kasne antike, sudeći prema nalazima keramike pronađene prilikom njenog rekognosciranja. No veza s antičkom vilom, koliko god ona prestižna mogla biti, nije dovoljna da bi objasnila veličinu same bazilike, koja dimenzijama ravnima velikim gradskim bazilikama nadilazi skromne dimenzije otočića Sv. Petar. Uzmemo li u obzir širi kontekst u kojem se ovaj lokalitet nalazi, shvatit ćemo moguć razlog zašto je tomu tako. U nedavnoj smo objavi⁴⁵ sugerirali da su otoci Ilovik i Sveti Petar imali funkciju značajne pomorske postaje na glavnom plovnom putu istočnom jadranskom obalom između Salone i Akvileje, s ulogom posrednika u organizaciji prijevoza i trgovine unutar kvarnerskog otočja, odnosno prema riječkom zaljevu i Senju, pa time i kontinentalnim provincijama.

Naša je bazilika mogla biti posvećena apostolima Sv. Petru i Pavlu, ako je suditi prema najstarijoj toponimiji, što znači da bismo u ovom slučaju imali jednu od rijetkih, ako ne i jedinu, *basilicu apostolorum* na području povijesne Dalmacije. Takav titular, uz veličinu i povezanost s glavnim pomorskim prometnicama u regiji, daje joj zaista iznimnu vrijednost kojoj se može dodati i hipotetska ali, obzirom na navedene okolnosti, i vrlo vjerojatna prisutnost relikvija (možda samih rimskih apostola?), te u vezi s njima i rane redovničke zajednice.

⁴⁴ Natpis, uzidan u crkvu Sv. Andrije na otoku Iloviku, pronašao je kolega R. Starac, a objavile su ga A. Kurilić i Z. Serventi (2014).

⁴⁵ Čaušević-Bully – Bully 2012.

SVETI IVAN / SVETI PANTALEON NA ORUDI

Otočić Oruda nalazi se u vodama Malog Lošinja, smješten je na nekoliko stotinjaka metara od otočića Palacol, na kojem se nalaze ostaci građevine interpretirane kao bizantska utvrda. Na sredini otočića Orude nalaze se ruševine manje crkvice. Radi se o građevini malih dimenzija, od koje se glavna polukružna apsida djelomice sačuvala u elevaciji, dok je ostatak, uključujući i bočnu južnu apsidu, pokriven nagomilanim kamenjem. Još 1957. g. A. Mohorovičić objavio je njezin jednostavan i shematski tlocrt i aksonometriju.⁴⁶ Na temelju zapažanja ostataka visokih prozora i južne apside, A. Mohorovičić je predlagao moguć tlocrt crkve s tri broda, koja bi prema njemu bila posvećena Svetom Pantaleonu, te time bila povezana uz upliv Istočne crkve⁴⁷ i uz postojanje hipotetskog ermitaža od svega nekolicine redovnika-pustinjaka.

Prva kampanja arheoloških sondiranja i snimanja postojećeg stanja u 2013. g. opovrgnula je pretpostavku o crkvi s tri broda – radi se zapravo o maloj jednobrodnoj crkvenoj građevini s jednom polukružnom apsidom i dva bočna aneksa (ili kraka transepta). Dužina crkve (u smjeru istok-zapad) iznosi oko 9 m vanjskih dimenzija, te 9,50 m u smjeru sjever-jug, uzmemo li u obzir oba bočna aneksa (ili kraka). Brod crkve širok je svega 4,25 m. Već se u prvoj fazi crkva razlikuje od ostalih jednobrodnih crkava malih dimenzija upravo postojanjem aneksa ili krakova transepta. Dva visoka prozora koja su navela A. Mohorovičića da predloži trobrodan tlocrt zapravo objašnjavaju artikulaciju elevacija broda i krakova transepta, iako trenutno ne možemo biti sigurni ne radi li se možda ipak o simetričnim aneksima, zatvorenima prema unutrašnjosti broda. Bez obzira na moguću interpretaciju, radi se o jedinstvenom tlocrtnom izričaju na Kvarneru. Primijetit ćemo da je obrada vanjskog plašta polukružne apside, s urezanim linijama u žbuci, vrlo bliska onoj već spomenutoj na potkovičastoj apsidu južne kapele na lokalitetu Martinščica.

Crkva ni ovdje nije izolirana – izgrađena je u okviru manjeg sklopa smještenog sjeverno od crkve, te pred njenim pročeljem. Na sjevernoj se strani nalaze dvije konstrukcije, prva je grubog pravokutnog tlocrta (6,30 x 4,40 m), dok je druga, koja joj se prislanja s istočne strane, manja (2,30 x 2,30 m).⁴⁸ Mikro-topografija lokaliteta uokolo crkve upućuje na postojanje drugih građevina zapadno i južno od nje, moguće organizirane oko središnjeg dvorišta.

Crkva je doživjela i preinake prilikom kojih je južnom ramenu glavne apside dodana manja apsida. Ovo upućuje na duže vremensko razdoblje korištenja zdanja i zasigurno razvoj kulturnih praksi. Navedeni novi nalazi idu u prilog pretpostavci o mogućem postojanju pustinjačkih redovnika koju je već iznio A. Mohorovičić, ali i dalje ne predstavljaju ključne dokaze. Karakteristike gradnje crkve isto tako ne nude dovoljno elemenata za određivanje točne datacije crkve izgrađene između kasne antike i ranog srednjeg vijeka. Jedinu siguran datacijski element jest nalaz kasnoantičkih amfora (LRA) koje ukazuju na sigurno korištenje lokaliteta u razdoblju od 5. do 7. st.

⁴⁶ Mohorovičić 1957.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Strukture su samo prepoznate na površini i nisu istraživane.

OSTACI NA OTOČIĆU LUKOVAC, UVALA CRNIKA, OTOK RAB

Otočić Lukovac nalazi se u uvali Crnika, smještenoj na sjeveroistočnoj strani otoka Raba. Otočić mjeri jedva stotinjak metara u dužinu, i oko šezdesetak u širinu, izdiže se oko dvadesetak metara iznad razine mora i okružen je strmim stijenama. Na njegovom se vrhu nalaze ostaci manje crkve i niza građevina.⁴⁹ Dvije kampanje arheoloških sondiranja u 2013. i 2014. g. omogućile su nam izraditi osnovnu dokumentaciju i prvi tlocrt sklopa. Površinsko čišćenje obodâ zidovâ izgrađenih u tehnici *opus incertum* omogućilo nam je ustanoviti da se radi o jednobrodnoj crkvi dimenzija $\pm 12,70 \times 6,18$ m, s apsidom u začelju promjera 4,40 m, i dubine 2,85 m. Unutarnji plašt apsida je polukružan, dok je vanjski čini se poligonalan s južne strane, i polukružan sa sjeverne.⁵⁰ Vanjski je plašt apsida zasigurno imao četiri lezene, dok je vanjski plašt sjevernog perimetralnog zida imao dvije. Uz južni bok crkve nalazio se po svemu sudeći trijem širok 2,50 m, čiji se zid pod pravim kutom spajao s južnim ramenom apsida. Otkrivena su samo jedna vrata koja vode u interijer crkve u pročelju, no vrlo je vjerojatno da se u crkvu moglo ući i iz trijema.

Velika cisterna dimenzija $11,50 \times 5,20$ m (± 60 m²), nepoznate dubine, nalazi se iza apsida, lagano ukošena u odnosu na crkvu (orijentacije sjeverozapad-jugoistok) kako bi se prilagodila prirodnoj konfiguraciji stijene na kojoj je izgrađena. Cisterna je sakupljala kišnicu s krovova crkve i okolnih građevina smještenih istočno od nje, ali je moguće da se na Lukovcu nalazi i izvor pitke vode, ako je suditi po današnjoj vegetaciji koja na njemu raste. Spomenute okolne građevine bile su dobro vidljive tijekom naše kampanje zahvaljujući čišćenju i zračnoj snimci otočića, koja je omogućila i izradu "numeričkog terenskog modela" koji jasno ukazuje na njihovo tlocrtno rasprostiranje.⁵¹ Dio spomenutih građevina bio je vidljiv i u presjecima očišćenih rubova otoka, posebice sa sjeverne strane. Mjestimice su moćniji zidovi ojačani kontraforima te predstavljaju svojevrstne zidine sklopa. Iako se zapadni dio otoka čini manje gusto izgrađen, i ovdje mikro-topografija ukazuje na znatne zatrpane strukture, pa čak i jednu mogućeg kružnog ili čak poligonalnog tlocrta. Uglavnom, oko jednobrodne, gore opisane crkve, na čitavoj površini otočića nalaze se razne građevine, odnosno građevina s mnoštvom različitih prostorija.

Što se datacije čitavog sklopa tiče, tlocrtne karakteristike crkve i način gradnje upućuju na gradnju druge polovice 6. st. Ostatak sklopa može se okvirno smjestiti u razdoblje kasne antike, do 7. st., sudeći prema brojnoj keramici pronađenoj u sondi otvorenoj u cisterni. Sklop izgrađen oko crkve sastoji se od više građevina smještenih iza zaleđa crkve koje kao da nadgledaju kanal koji dijeli otok Rab od kontinenta. Iako ne možemo u potpunosti odbaciti pretpostavku o postojanju redovničke zajednice, kontekst u kojem se lokalitet nalazi, pa i njegova topografska organizacija, upućuje možda izravnije na bizantsku utvrdu. Osmotrimo li širi priobalni krajolik okolnih otoka i obale, u Lukovcu možemo prepoznati onaj tip lokaliteta kakav bi bio Klis za Salonu i Split: obrambeni "ključ" ulaska na Rab i rapski prostor, a time zapravo i bizantski.

Sam tlocrt crkve na Lukovcu podsjeća na jedan novi nalaz crkve smještene ovaj put na otočiću Mali Ćutin (sjeverno pomorje Punta Križe). I ova crkva izgrađena u tehnici *opus incertum* posjeduje

⁴⁹ Jedino je crkva bila poznata u dosadašnjoj literaturi. Cf. Nedved 1990. Ovdje se želimo duboko zahvaliti kolegici M. Rizner iz Konzervatorskog odjela u Rijeci što nam je ukazala na ovaj vrlo vrijedan lokalitet.

⁵⁰ Samo bi arheološko istraživanje moglo odagnati sve sumnje izražene o obliku i tlocrtu apsida.

⁵¹ Fotogrametrija otočića Lukovac i „numerički terenski model“ napravljeni su u suradnji s J. Burmazom i D. Tresićem Pavičićem iz tvrtke Kaducej d.o.o. iz Splita.

polukružnu apsidu s dvije lezene te brod čiji perimetralni zidovi također sadrže lezene. Za sada ne znamo ništa o topografskom kontekstu ove najvjerojatnije ranokršćanske crkve.⁵²

ZAKLJUČAK

Naše spoznaje o ranokršćanskoj arhitekturi na Kvarneru znatno su se obogatile posljednjih dvadesetak godina zahvaljujući novim istraživanjima koja su omogućila pronalazke novih zdanja ili iscrpniju analizu onih već poznatih.⁵³ Kako je to već dokazala i P. Chevalier,⁵⁴ prvi ranokršćanski spomenici našeg otočja vrlo su bliski arhitektonskim modelima sjeverne Italije s jedne, te Zadra s druge strane. No u nekim slučajevima, kao što je to s bazilikom na Svetom Petru ili s bazilikom na Mirinama, trebalo bi pomnije razmotriti prirodu vrlo uskih veza tih lokaliteta s centrima pod čijim su uplivom – Akvilejom i Ravennom. Jedna posebnost u arhitekturi također privlači pozornost: na prostoru Kvarnera relativno se često javlja tzv. niski transept, koji služi kao prostor koji povećava dio crkve rezerviran za vjernike, odnosno *quadratum populi*. U njih možemo svrstati crkve na Mirinama, Martinšćicu, Cickine, moguće Sveti Pantaleon na Orudi, Svetog Martina u Barbatu,⁵⁵ Svetog Marka u Baški⁵⁶ i možda Svetu Mariju u Novalji,⁵⁷ koju ovdje dodajemo jer nam se čini da pripada u ovom slučaju kvarnerskom krugu.

Iako bi obnovljena sinteza cjelokupne ranokršćanske arhitekture Kvarnera tek trebala biti napisana, istraživanja u tijeku uvelike su unaprijedila naše spoznaje ne samo o arhitektonskim karakteristikama barem nekih kvarnerskih crkava, već i o uvjetima izgradnje određenih crkvenih sklopova gdje se postavljaju nova pitanja o njihovom statusu i ulozi u izgradnji ranokršćanskog crkvenog krajolika kvarnerskog otočja.

Pitanje organizacije ranih župa, *proto-parrochiae*, ostaje i dalje u svojim povojima, kao i pojava ranih redovničkih zajednica, za koje, iako nemamo pisane izvore, teško možemo zamisliti da nisu postojali. Uzmemo li u obzir primjerice sklopove na Cickinima na Krku i u Martinšćici na Cresu, možemo vidjeti koliko je zapravo teško razlučiti radi li se o ruralnom imanju u čijem se sklopu javlja patrimonijalna crkva kao rezultat kršćanskog dobročinstva vlasnika,⁵⁸ ili o samostanu (ili oboje). I nakon prvih godina istraživanja upravo na ovoj temi, i dalje ostaje teško u određenim slučajevima donijeti jasne odgovore na pitanje funkcije naših crkvenih sklopova.

Arhitektonska i arheološka analiza crkava, kao i analiza njihovog šireg topografskog konteksta, je dakako prijeko potrebna, no nije dovoljna. Putem sustavnih istraživanja valja odrediti čitav sustav novih kriterija uz pomoć kojih ćemo moći jasno odrediti funkcije i statuse crkvenih sklopova koristeći se ciljanom terminologijom biranom iz rijetkih pisanih i epigrafskih spomenika

⁵² Čaušević-Bully – Bully 2016. Zahvaljujemo još jednom kolegici M. Rizner na suradnji u pronalasku ove nove ranokršćanske crkve na Kvarneru.

⁵³ Uz naše radove, spomenimo ovdje i dugogodišnji rad kolege R. Starca iz PPMHP u Rijeci, zatim radove M. Makaruna u Krku, hrvatsko-talijanske ekipe pod vodstvom M. Jurkovića i G. P. Brogiola na Rabu, HRZ-a i Arheološkog instituta u Zagrebu.

⁵⁴ Chevalier 1995.

⁵⁵ Prema arheološkim rekognosciranjima i shematskom tlocrtu uočenih struktura pripisanih mogućoj ranokršćanskoj crkvi: Čaušević-Bully 2012.

⁵⁶ Prema Čaušević-Bully 2012.

⁵⁷ Prema jednoj od pretpostavki P. Vežića (2005, 121–122).

⁵⁸ Kao što je slučaj s crkvom Svetog Nikole u Bašćanskoj dragi (vidi: Starac 1996).

te uzevši u obzir posebnosti liturgijskih instalacija, tipologiju načina ukopa i spolne distribucije pokojnika, specifičnosti pokretnih nalaza (*instrumentum*), te naposljetku međuodnos s krajolikom, kako fizičkim, tako i institucionalnim, odnosno administrativnim. Bez obzira na status i funkciju "pomorskih crkvenih sklopova", njih treba doživjeti i kao prostorne repere na plovnom putu, koji se javljaju kao odraz novih potreba i nadasve nove teritorijalne zbilje vezane uz pojavu novog kršćanskog krajolika.

LITERATURA

- Badurina 1982 A. Badurina, „Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka“, *Rad Instituta povijesti umjetnosti* 16, Zagreb 1982, 7–9.
- Bekić – Višnjić 2008 L. Bekić – J. Višnjić, „Južni dio antičke nekropole na položaju Sv. Marko – Baška“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s., 41, Zagreb 2008, 209–257.
- Brandenburg 1999 H. Brandenburg, „Die Entstehung ländlicher Pfarreien in den römischen Provinzen Germanien, Raetien und Noricum (West und Südwestdeutschland, Schweiz und Österreich). Eine kirchengeschichtlich-archäologische Studie“, u: Ph. Pergola (ur.), *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Ecole française de Rome)*, Vatican 1999, 41–81.
- Brusić 1993 Z. Brusić, „Starokršćanski sakralni objekti uz plovdbenu rutu istočnom obalom Jadrana“, *Diadora* 15, Zadar 1993, 223–236.
- Chevalier 1995 P. Chevalier, *Salona II – Ecclesiae Dalmatiae, L'architecture paléochrétienne de la province romaine de Dalmatie (IVe – VIIe s.)*, sv. 1 – 2, Split – Rim, 1995.
- Codou 2013 Y. Codou, „L'Église et l'habitat dans le Midi de la France aux Ve-Xe siècles“, *Antiquité Tardive* 21, 2013, 205–215.
- Cuscito 1995 G. Cuscito, „Lo spazio sacro negli edifici culturali paleocristiani dell'alto Adriatico“, *Hortus Artium Medievalium* 1, Zagreb – Motovun 1995, 90–110.
- Cuscito 2003 G. Cuscito, „Gli edifici di culto in area altoadriatica fra VI et VIII secolo. Bilancio bibliografico-critico“, *Hortus Artium Medievalium* 9, Zagreb – Motovun 2003, 33–54.
- Čače 2003 S. Čače, „Asseria u antičkim pisanim izvorima“, *Asseria* 1, Zadar 2003, 7–43.
- Čaušević 2003 M. Čaušević, „Sainte-Marie du cimetière d'Osor: État de la question et résultats des dernières fouilles“, *Hortus Artium Medievalium* 9, Zagreb-Motovun 2003, 205–212.
- Čaušević-Bully 2012 M. Čaušević-Bully, „L'architecture paléochrétienne dans le Kvarner: état des connaissances et nouvelles découvertes“, *Hortus Artium Medievalium* 18/1, Zagreb 2012, 133–142.
- Čaušević-Bully 2013 M. Čaušević-Bully, *Le Nord de l'Adriatique entre l'Antiquité et l'Antiquité tardive. Urbanisation, dynamique de peuplement et construction territoriale*

- d'un espace insulaire et côtier entre le Ier et le VIe siècle: le Kvarner et ses marges (la Liburnie septentrionale) [Sjeverni Jadran između antike i kasne antike. Urbanizacija, dinamike naseljavanja i konstrukcija otočnog teritorija od 1. do 6. stoljeća: Kvarner i njegovi skutovi (sjeverna Liburnija)], doktorska disertacija, Zagreb 2013.*
- Čaušević-Bully 2014 M. Čaušević-Bully, „La ville de *Fulfinum* (île de Krk). Nouveau regard sur le sort d'une ville antique entre l'Antiquité tardive et le haut Moyen âge“, *Hortus Artium Medievalium* 20, Zagreb-Motovun 2014, 157–169.
- Čaušević-Bully – Bully 2012 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Saint-Pierre d'Ilovik. Une station maritime majeure du nord de l'Adriatique, de l'Antiquité au Moyen Âge“, u: V. Girardi-Jurkić (ur.), *Actes du colloque Navigare necesse est. Od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka*, Pula, 23-26 novembre 2011, *Histria antiqua* 21, Pula 2012, 413–426.
- Čaušević-Bully – Bully 2015 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Redovništvo na Kvarnerskim otocima od 5. do 11. stoljeća: nova arheološka istraživanja lokaliteta Sveti Petar kod Ilovika i Martinšćica na Puntićima“, u: Z. Ettinger Starčić – D. Tončinić (ur.), *Istraživanja na otocima, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 30, Zagreb 2015, 77–102.
- Čaušević-Bully – Bully 2015a M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Organisation et architecture des sites ecclésiastiques paléochrétiens de l'archipel du Kvarner (Croatie) – nouvelles pistes“, u: Y. Marion. – F. Tassaux (ur.), *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.*, *Actes du colloque international de Rome, 4-6 novembre 2013*, Bordeaux 2015, 247–272.
- Čaušević-Bully – Valent 2015 M. Čaušević-Bully – I. Valent, „*Municipium Flavium Fulfinum*. Dijakronijska studija gradske strukture s posebnim osvrtom na forumski prostor“, *Prilozi Instituta za arheologiju* 32, Zagreb 2015, 111–145.
- Delaplace 2005 Ch. Delaplace (ur.), *Aux origines de la paroisse rurale en Gaule méridionale (IVe-IXe siècles)*, Paris 2005.
- Fiocchi Nicolai – Gelichi 2001 V. Fiocchi Nicolai – S. Gelichi, „Battisteri e chiese rurali (IV-VII secolo)“, u: D. Gandolfi (ur.), *L'edificio battesimale in Italia. Aspetti e problemi*, Bordighera 2001, 303–384.
- Fučić 1998 B. Fučić, *Terra Incognita*, Zagreb 1998.
- Glaser 1997 F. Glaser, *Frühes Christentum im Alpenraum. Eine archäologische Entdeckungsreise*, Graz – Vienne – Cologne 1997.
- Goldstein 1998 I. Goldstein, „Byzantium on the Adriatic from 550 till 800“, *Hortus Artium Medievalium* 4, Zagreb – Motovun 1998, 7–14.
- Guyon - Cardi 1984 J. Guyon, G. Cardi, „L'église B, dite basilique cruciforme“, u: V. Popović – N. Duval (ur.), *Caričin Grad I. Les basiliques B et J de Caričin Grad. Quatre objets remarquables de Caričin Grad, le trésor de Hajdučka Vodenica*, sv. 1, CEFR 75, Rome – Belgrade 1984, 1–90.
- Istria – Pergola 2013 D. Istria – Ph. Pergola, „Nouvelles données sur les groupes épiscopaux de Corse“, u: O. Brandt (ed.), *Acta XV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae (Toleti 8.-12.9.2008.): episcopos, civitas, terri-*

- torium*, Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, (*Studi di antichità cristiana* 65), Città del Vaticano 2013, 515–526.
- Jakšić – Novak 2009 N. Jakšić – N. Novak, „Il battistero palecristiano a Bescanuova (Baška) sull’isola di Veglia“, *Hortus Artium Medievalium* 15/2, Zagreb – Motovun 2009, 403–410.
- Kurilić – Serventi 2014 A. Kurilić – Z. Serventi, „Natpis Gaja Kornelija s Ilovika i Cornelii u Liburniji“, *Opuscula archaeologica* 37/38, Zagreb 2014, 219–247.
- Marasović 2009 T. Marasović, *Dalmatia praeromanica: ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji, sv. 2, Korpus arhitekture: Kvarner i sjeverna Dalmacija*, Zagreb 2009.
- Mohorovičić 1957 A. Mohorovičić, „Problem tipološke klasifikacije objekata srednjovjekovne arhitekture na području Istre i Kvarnera“, *Ljetopis JAZU* 62, Zagreb 1957, 486–528.
- Nedved 1990 B. Nedved, Felix Arba – *Sretan Rab. Pregled povijesti i spomenika otoka Raba u rano rimsko doba*, Rab 1990.
- Obelić *et al.* 2011 B. Obelić – I. Krajcar Bronić – N. Horvatinčić – J. Barešić – A. Rajtarić, „Rudjer Bošković Institute Radiocarbon Measurements XVI“, *Radiocarbon* 53/2, 2011, 395–417.
- Ostrogorski 2002 G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta (324. – 1453.)*, Zagreb 2002.
- Pergola 1999 Ph. Pergola (ur.), *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, *Atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (EFR, 19 marzo 1998)*, Vatican 1999.
- Poljanec – Kuštović 2011 M. Poljanec – T. Kuštović, „Višepismenost i višejezičnost hrvatskoga u prošlosti: benediktinci i Pravilo sv. Benedikta iz 14. stoljeća“, *Lahor, časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 1, Zagreb 2011, 88–96.
- Preradović 2011 D. Preradović, *Byzance sur l’Adriatique aux IXe – Xe siècles. Topographie sacrée*, doktorska disertacija, Paris 2011.
- Radić-Štivić – Bekić 2009 N. Radić-Štivić – L. Bekić, *Tarsatički Principij (Principia at Tarsatica)*, Rijeka 2009.
- Starac 1996 R. Starac, „Sulla scoperta di un’altra chiesa paleocristiana nell’isola di Krk (Veglia)“, *Hortus Artium Medievalium* 2, Zagreb – Motovun 1996, 137–141.
- Starac 2004 R. Starac, „Early Christian Church in Cickini forest near Sršići on the Island of Krk“, *Hortus Artium Medievalium* 10, Zagreb – Motovun 2004, 217–221.
- Tomičić 1998 Ž. Tomičić, „Le traccie della riconquista giustiniana sulla costa dell’Adriatico orientale“, u: N. Cambi - E. Marin (ur.), *Acta XIII. congressus internationalis archaeologiae christianae / Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju*, Città del Vaticano – Split 1998, 1075-1090.
- Turković – Basić 2013 T. Turković – I. Basić, „Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (*Liburnia Tarsaticensis*) u svjetlu geografskih izvora“, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 40, Split 2013, 33–80.

MREŽNI IZVORI

- Čaušević-Bully – Bully 2014 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2013“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2014. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1059>; DOI: 10.4000/cefr.1059
- Čaušević-Bully – Bully 2015b M. Čaušević-Bully – S. Bully (u suradnji s: I. Valent), „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2014“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2015. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1405>; DOI: 10.4000/cefr.1405.
- Čaušević-Bully – Bully 2016 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Archipel du Kvarner (Croatie). Prospection-inventaire des sites ecclésiiaux et monastiques: campagne 2015“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2016. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1578>; DOI: 10.4000/cefr.1578.
- Čaušević-Bully – Bully 2018 M. Čaušević-Bully – S. Bully, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie): Campagne 2017: Mirine – Fulfinum (Omišalj, île de Krk)“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2018. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/2185>; DOI: 10.4000/cefr.2185.
- Čaušević-Bully *et al.* 2017 M. Čaušević-Bully – S. Bully – J. Crochat – P. Chevalier – I. Valent – H. Richard – É. Gauthier – V. Bichet, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie). Campagne 2016“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2017. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/1797>; DOI: 10.4000/cefr.1797.
- Čaušević-Bully *et al.* 2018 M. Čaušević-Bully – S. Bully – P. Urbanová – P. Chevalier – V. Prigent, „Les sites ecclésiiaux et monastiques de l'archipel du Kvarner (Croatie). Campagne 2017: Martinšćica (île de Cres)“, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome*, Balkans, 2018. Édition électronique, URL: <http://journals.openedition.org/cefr/2205>; DOI: 10.4000/cefr.2205.

MORANA ČAUŠEVIĆ-BULLY – SÉBASTIEN BULLY

**LATEST RESEARCH ON EARLY CHRISTIAN „SACRAL COMPLEXES“ IN KVARNER REGION:
BETWEEN ARCHITECTURE AND TERRITORY**

The islands of Kvarner, located in the region of, what is today known as Croatian Littoral, were important part of the Adriatic maritime route in antiquity, connecting Italy with the Dalmatian hinterland, Noricum, and Pannonia. Recent archaeological researches conducted in this area point to the extraordinary richness of an early Christian buildings that are emerging and developing thanks to their key position on the maritime route. These buildings, and ecclesiastical complexes in particular, are the focus of the scientific research programme *The church complexes and monasteries in the Kvarner archipelago from the 5th to the 11th Century* that has been conducted since 2010. The first stage of the programme deals with the inventorying and elaboration of the systematic documentation of the known church complexes, taking into consideration not only church buildings, but also their surroundings, the environment, and their topographic position. Systematic surveying of the sites led to the discovery of new early Christian locations, such as St. Peter of Ilovik, islet Mali Čutin off the coast of island Cres, and island Lukovac off the coast of island Rab. Other places, such as Mirine and Martinščica on the Krk and Cres island respectively, showed context of the origins of churches fully different to the previous. The results to be presented in this article show great richness and variety of the early Christian churches in the Kvarner area. Their re-examination not only resurfaces old and opens some new questions regarding their chronological and architectural development, but also sets the questions of why the Kvarner church complexes were built, what were their functions, their status, and the role in the construction of the “Christian landscape” of these islands.

Keywords: *Ecclesiastical complex, monastery, diocese, parrochia, Christian landscape, Late Antiquity, early Christianity, Kvarner, archaeology, topography, architecture*